

Forklare, kreve, true, trygle: Argumentasjon og retorikk i klagemål og bøtteskriv fra 1300- til 1600-tallet¹

MAGNE NJÅSTAD

The topic of the article is rhetoric and arguments in letters of complaint to the central authorities in Norway ca. 1420-1650. Four complaints are analyzed – from 1424, 1497, 1580 and 1648. The analysis focuses on legal and economic arguments – on the role of law and custom, and poverty as a reason for demanding or begging for justice or favors. The analysis concludes that the law plays a pivotal role in all the complaints -the law being the national law-code of 1274. Customs in a more general sense is more present in a series of complaints from 1648. Poverty is a more ambiguous concept. All complaints refer to the poverty of the local population, but in the 15th century cases, poverty is explicitly an argument for the king to look into his local administration as not to lose revenue due to illegal overtaxing. In the 16th and 17th century, poverty seems to be a general rhetorical maneuver aimed at securing sympathy. The submissive aspects of the complaints are also more present in the later examples. Comparing these aspects and developments with contemporary communication of the same nature on the continent, the article concludes that the lack of representative forums such as estates put emphasis on direct communication between local communities and the central authorities within the framework of the 1274-law-code.

Retten til å framføre klager og bønner til øvrigheten har vært en etablert politisk kommunikasjonsform i Europa fra tidlig middelalder av og fram til i dag.² Denne kommunikasjonen har vært framført muntlig og skriftlige, individuelt og kollektivt, til fyrster, kirke, stenderforsamlinger og andre øvrighetsinstanser. Aktiviteten har vært mer og mindre regulert og styrt. Kort sagt er dette en form for politisk kommunikasjon og aktivitet som har vært helt grunnleggende i forholdet mellom styrende og styrte. I denne artikkelen skal jeg peke på noen trekk ved klagemålspraksisen i

¹ Artikkelen er skrevet i forbindelse med prosjektet «Social Governance through Legislation» ved Senter for Grunnforskning/Centre for Advanced Studies (CAS) 2021/22.

² Om den historiske bakgrunnen se Fuhrman, Kümin & Würگل 1998: 267-273

kollektive klagemål i Norge perioden Magnus Lagabøtes landslov var det rettslige rammeverket denne praksisen foregikk innenfor. Vekten vil ligge på argumentasjon og retorikk, og om vi kan se noen eksempler på endringer i perioden fra 1300-tallet til 1600-tallet. Det er viktig å understreke at dette er noen foreløpige enkeltstudier, spadestikk som kan peke mot tema for grundigere undersøkelser.

Hva menes med klagemål? Tilsynelatende er det et enkelt fenomen, men ikke helt ukomplisert likevel. Det ukompliserte er at klagemål er henvendelse til en eller annen form for øvrighet med klage over visse sider av tingenes tilstand og bønn om at dette må rettes opp. Kompliserende spørsmål er hvilken øvrighet. I norsk sammenheng kan vi for eksempel peke på konge, kirke, riksråd, lensherre, herredag eller stenderforsamlinger. Et videre kompliserende spørsmål er om det dreier seg om muntlig eller skriftlig klage. Og hvis skriftlig – hvem skrev dem? Og hvem beseglet dem? Alt dette er tema som jeg bare vil berøre når det er relevant. Men noen aspekter av dette blir sjaltet ut. For eksempel er det vanskelig å analysere retorikken i muntlige klagemål – og det samme gjelder klagemål der vi bare har øvrigheten respons i form av rettarbøter eller direkte svar. Vi vet i og for seg en del om innhold, men lite om form, og kanskje ikke all verden om hvem konkret som stod bak. Jeg kommer derfor i all hovedsak til å analysere noen eksempler på skriftlige klager der vi direkte kjenner teksten. Jeg vil primært si noen om kollektive klagemål, og jeg velger å omtale det som klagemål, ikke supplikker. For å si det enkelt mener jeg supplikker kan være en underkategori av klagemål, men som også innbefatter bønn om gunst som ikke nødvendigvis har med klager å gjøre.³

Klagemål i forskjellige former har vært en vanlig måte for lokalsamfunn i Europa å kommunisere med forskjellige former for øvrighet langt tilbake i tid, Røttene til praksisen kan finnes i hvert fall tilbake til senantikken, og er godt belagt fra senmiddelalderen av.⁴ Variasjonene i form og mottakere var store, men en generell tendens er at retten til å framføre klager blir formalisert, men også regulert i løpet av senmiddelalderen og inn i tidlig nytid.⁵ Klagemålene kunne være kollektive, fra hele lokalsamfunn. Lokalsamfunn som rettslige personer og dermed politiske aktører kan sees som et resultat av en økende formalisering av kollektive rettigheter, plikter og privilegier i høymiddelalderen.⁶ Parallelt med dette bredte bruken av segl for å autentisere dokumenter seg fra kirkelige og aristokratiske grupper også til lokalsamfunn som kollektiv, blant annet i når det gjaldt kollektive klagemål.⁷

³ Supphellen 1978, Njåstad 2023

⁴ Fuhrman, Kümin & Würbler 1998: 267-273.

⁵ R. Blickle 1998, Fuhrman, Kümin & Würbler 1998: 287-319

⁶ Reynolds 1997: 122-154

Bondekollektivenes rolle som «kommuner» i middelalderens forstand ble diskutert i den juridiske litteraturen gjennom hele perioden.⁸ Utviklingen gjennom denne perioden viser også en økning i antallet klager ikke bare fra lokalsamfunn som kollektiver, men også fra enkeltpersoner. Klagemålene kunne rettes direkte til herskeren eller øvrigheten, eller de kunne være rettet til en representativ forsamling, altså en forsamling som i prinsippet representerte hele riket. Her var variasjonene store. Det engelske parlamentet utviklet seg for eksempel tidlig til en institusjon der klagemål ble framført og behandlet.⁹

Så litt om begrepene i artikkelens overskrift: Forklare, kreve, trygle, true. Dikotomien mellom å kreve og å trygle er noe et kjent trekk ved klagemålspraksisen i Europa i senmiddelalder og tidlig nytid. Den sveitsiske historikeren Andreas Würgler har pekt på at det kan se ut til å være en todeling i argumentasjon og retorikk avhengig av hvem mottakeren av klagemålet var.¹⁰ Klagemål presentert for stenderforsamlinger, der klagergruppen selv kunne være representert, kan se ut til å ha hatt en mer kravpreget form for argumentasjon, mens klagemål framført for fyrstemakten eller representanter for den har hatt en mer underdanig og tryglende form. Likeledes ser det ut til at det er variasjoner alt ettersom det er kollektive eller individuelle klagemål som framføres – kollektive vil være mindre underdanige enn individuelle. Klagemål har ikke nødvendigvis heller dreid seg om et kollektivt klagemål over øvrighetens mulige forseelser. I mange tilfeller kan det dreie seg om klager over andre deler av lokalsamfunnet, slik at klagemålspraksisen reelt sett har hatt som formål å løse lokale konflikter.¹¹ Å forklare sin klage og ønske om endring vil i og for seg være et felles trekk uansett, men argumentasjonen kan variere. Noen av de mulige forklaringene på disse variasjonene ligger i forskjellen mellom å henvende seg til en representativ forsamling, og til å henvende seg til en hersker, for å si det enkelt. Würgler bruker her dikotomien «Gravamina» for de kollektive henvendelsene til representative forsamlinger, og «Supplikationen» for de mer individuelle henvendelsene direkte til fyrsten eller hans styringsapparat. Begrepene er ikke helt overførbare til norske forhold, tatt i betraktning den marginale rollen representative forsamlinger spiller i de norske politiske strukturene gjennom senmiddelalderen. Til en viss grad må riksrådet kunne karakteriseres som en representativ forsamling, i den forstand at den kan ha oppfattet seg som representanter for hele riket i møte og samarbeid med

⁷ Bedos-Rezak 2011

⁸ Hunziker 1998

⁹ Giancarlo 2007: 63-89

¹⁰ Würgler 2001: 14-20

¹¹ Fuhrmann, Kümin & Würgler 1998: 270, Holenstein 2003

kongemakten, og ikke bare et organ for det verdslige og geistlige aristokrati. Dette vil være i tråd med et allment europeisk mønster.¹² Like fullt var riksrådets aktivitet og innflytelse sterkt varierende gjennom perioden. Stenderforsamlinger, det vil si forsamlinger der alle rikets stender i prinsippet var representert, finner vi lite av før 1600-tallet, med unntak av kongehyllinger.¹³

Det er også en kronologisk dimensjon her. Veldig enkelt sagt så medfører økt maktkonsentrasjon rundt fyrsten og redusert makt til representative forsamlinger en forskyvning av argumentasjonen og retorikken fra krav til bønn. Å true er litt utenfor denne dikotomien, men ligger i og for seg en forlengelse av en krav-retorikk.

Å henvende seg med klager til makthavere har trolig vært en vanlig praksis å lenge vi har hatt hierarkisk organiserte samfunn. Som en integrert del i et formalisert rammeverk for samfunnsorganiseringen er det imidlertid en praksis som kan være vanskeligere å få øye på i de eldre norrøne lovverkene – kanskje nettopp fordi praksisen var så selvfølgelig at den ikke behøvdes å formaliseres. Det er likevel et poeng at det ikke finnes slike bestemmelser i hverken Gulatingsloven eller Frostatingsloven. Frostatingslovens «opprørsparagraf» gir imidlertid åpning for drastisk aksjon fra bondesamfunnet side mot konge, jarl eller lendmann dersom disse trækker over grensen for akseptabel framferd.¹⁴ Men her finnes det ingen antydning i teksten om at eventuelt kan framføre klage før man går til det drastiske skritt å skjære hærpil og så dra ut for å drepe overgrepsmannen. En samtidssaga som Håkon Håkonssons saga gir heller ikke mange eksempler på at bønder kollektivt henvender seg til kongemakten, hvis det da ikke dreier seg om en bønn om å bli spart for herjing i krigssituasjoner.¹⁵ Dette kan vel imidlertid godt ha å gjøre med sagaens grunntema å gjøre – det er kongens handlinger som er i sentrum, med vekt på mer heroiske handlinger enn bønders mer hverdagslige misnøye. En grundigere gjennomgang av sagalitteraturen vil kunne gi et mer nyansert bilde av 1200-tallets situasjon når det gjelder denne typen kommunikasjon. Denne kildesituasjonen gir åpning for å diskutere om denne mulige typen organisering av klagemål eller eventuelle øking i klagemålsaktiviteten kan kobles til økt kongelig sentralisering, innbefattet lovgiving og regulering, fra andre halvdel av 1200-tallet av, eller om denne typen forhandlinger kan ha forekommet på et lavere nivå i tidligere perioder. Hans Jacob Orning har behandlet denne tematikken, og peker på at bøndenes behov for konfliktløsning og be-

¹² Reynolds 1997: 302-319

¹³ Johnsen 1906: 13-26

¹⁴ FTL IV: 50-52

¹⁵ Soga om Håkon Håkonsson: 102, 118, 135. Dette gjaldt imidlertid kongens hærtog mot Ribbungene i Värmland, utenfor sitt eget rike.

skyttelse kan ha blitt godt ivaretatt i de førstatalige nettverkene dominert av et høvd-ingesjikt, og at en voksende statsmakt kan ha begrenset dette handlingsrommet.¹⁶ På den annen side kan man si at lovverket gir en formell ramme å klage innenfor, og kan konkretisere klagenes innhold.

Praksis og grunnlag for klagemål er altså ikke enkelt å kartlegge i perioden fram mot andre halvdel av 1200-tallet. I Magnus Lagabøtes Landslov finner vi imidlertid en bestemmelse i Tingfarebolkens kapittel 10 som i en litt vid forstand kan tolkes som en formalisering av retten til å føre en sak inn for en høyere instans dersom en ikke kunne få sin sak rettferdig behandlet lokalt.¹⁷ Dette kan også forstås som en rett til å framføre en klage over en lokal forvaltning som ikke fungerer; et forhold som knapt nok kunne behandles lokalt av dem som det var misnøye med.¹⁸ Vi skal ikke strekke denne tolkningen av paragrafen for langt, men vi kan se fra slutten av 1200-tallet ut fra kongelige rettarbøter at klagemål har blitt framført, kanskje muntlig, i forbindelse med blant annet embetsmisbruk fra hertugens og kongens tjenestemenn.¹⁹

Kildemessig er det problematisk å si noe om argumentasjon og retorikk i mye av dette tidlige materialet – vi kjenner kongemaktens respons og dels også hva det har blitt klaget over, men ikke hvordan klagerne har ordlagt seg. Dette gjelder også klagemål som med all sannsynlighet har blitt framført skriftlig.²⁰

I Christan 4.s Norske Lov fra 1604, en oppdatert og oversatt bearbeiding av Landsloven, finner vi ikke Tingfarebolkens bestemmelse om å føre sin sak inn for en høyere instans dersom man ikke får sin rett lokalt. Delvis kan dette ha å gjøre med rettsreformene på 1590-tallet, der appellordningen ble slått klarere fast, slik at appellretten kan ha syntes overflødig i lovteksten. Men vi kan heller ikke se bort fra at det reflekterer en begynnende regulering og innskrenking av klagemålspraksisen.²¹ Med utbyggingen av et mer avansert statsapparat, også med lokalt nedslag, blir dette mer åpenbart. Dermed finner vi også lovregulering som mer eksplisitt tar for seg klagemålspraksisen på 1600-tallet. Blant disse er også bestemmelser om hvem som skal føre klagemål i pennen – dette blir domenet for sorenskriveren fra 1636.²² Derfor

¹⁶ Orning 2025: 142-144

¹⁷ MLL: 54

¹⁸ Njåstad 2023

¹⁹ NgL 1. Række III: 19-23, 27-30

²⁰ Se f. eks. kong Eriks svar på klagemål fra Jemtland i 1420: DN XIV: 36

²¹ Johnsen 1906: 141-142

²² NRR VII: 267

blir allmuens argumentasjon, for ikke å snakke om retorikk, mer utydelig fra midten av 1600-tallet. Likevel ligger enkelte elementer i argumentasjonen fast gjennom hele perioden. Jeg skal i det følgende gå litt mer i detalj på fire eksempler, fra tidlig 1400-tall, sent 1400-tall, sent 1500-tall og midten av 1600-tallet.

Eksempel: Tunsberg len 1424

Et tidlig bevart eksempel på klagemål er fra allmuen i Tunsberg len fra 1424, der de klager over flere forhold.²³ Brevet er ett av flere kjente og dels bevarte klagemål fra 1420- og 20-tallet. Perioden var preget av stor politisk uro i Norden, blant annet knyttet til kong Eriks skattepolitikk og bruk av embetsmenn uten forankring i lokale eliter.²⁴ Uroen ga seg også lokale utslag, i form av klagebrev fra for eksempel Jemtland, Orknøyene, Østfold og altså Tunsberg len.²⁵

Innledningen til dette brevet er ganske kort: Allmuen som bygger og bor i Tunsberg len «helsom meer yder naduger herre oc nadugh frw» - det er kong Erik og dronning Filippa det er snakk om. Dronningen er trolig inkludert fordi hun hadde kontroll med riksstyret mens ektemannen, Erik, var på en lengre reise utenfor sine riker i årene 1423-25.

Etter den innledende hilsenen gjør allmuens representanter klart rede for saksforholdene. De har blitt pålagt hestelaup av fogden, men vil ikke lenger yte dette. Hestelaup var en plikt til å fore kongens hester, eller mer konkret hestene til kongens representant.²⁶ Det kunne skje i form av konkret foring når fogden var på reise, eller det kunne være i form av betaling. Fogden ønsker å gjøre dette til en fast avgift, forteller allmuens representanter, og det vil de ikke gå med på, fordi det er dem til stor skade, og kongen har ingen fordel av det. Underforstått: Dette går rett i fogdens lomme, uten kongens vitende og til hans inntekt. Som klagepunkt nummer to viser de til at de har blitt avkrevd våpenvite uten at våpnene deres har blitt inispisert. Våpenvite var en bot som skulle betales dersom en ikke kunne framvise våpen som holdt god standard på det årlige våpentinget; dette var en del av den allmenne forsvarsplikten.²⁷ Dette hadde de klagd over før til riksrådet, og det hjalp for en kort periode. Denne klagen er ikke bevart. Dette er for øvrig et av ikke veldig mange eksempler på at riksrådet er mottaker av klager. Dette er altså saksforholdene, slik de blir framlagt.

²³ DN I: 696

²⁴ Imsen 1997

²⁵ DN XIV: 36, DN I: 696, DN VI: 423, , DN II: 680, 681, 683, DN II: 691

²⁶ Bjørkvik 1982

²⁷ Johannesen 1982

Så til hva allmuen ønsker, og hvordan de framfører det – krav, trusler, bønn eller trygling? I dette tilfellet finner vi kombinasjonen av krav og trusler. Om ikke fogden slutter med kravet om hestelaup, vil de forlate gårdene sine og flytte fra lenet. Dette var en trussel de ikke var alene om. Omtrent samtidig truet bøndene i Rakkestad/Skaun med det samme, på grunn av fogdens framferd der.²⁸ Om dette er en realistisk trussel er et åpent spørsmål. Men at det lå en potensiell uro og i hvert fall midlertidig bortfall av inntekter i en slik trussel kan det være liten tvil om.

Så litt om argumentasjon. Vi har allerede vært inne på at allmuens representanter peker på at fogdens framferd er til stor skade for allmuen og ingen nytte for kongen. Mot slutten av klagemålet forsikrer de om sin lojalitet - dersom kongen eller dronningen kommer til riket vil de yte dem «allan konongligen reet eftir Þui sëm Norigis logbok vtuisar oc rette bøter oc eftir vaare fatikæ makt». Her er det to elementer: Det ene er at allmuen understreker et interessefellesskap mellom kongemakten og allmuen. Den skyldige er utpekt, og han ødelegger for begge parter. Dette er en variant av et vanlig retorisk grep som finnes i europeisk motstandspraksis og retorikk gjennom flere århundrer: Kongen blir lurt av sine onde og griske rådgivere, og holdes i uvitenhet av dem om de forholdene undersåttene lever under.²⁹ Dette er et retorisk grep, og var ikke nødvendigvis et uttrykk for en reell oppfatning av tingenes tilstand.

Det andre elementet er lov og rettarbøter. Ikke bare viser allmuens representanter til Norges lovbok og rettarbøter avslutningsvis – de viser noe tidligere også til «Norigis logbok oc retta bøter sëm hælgar konungar Magnus kononger oc Hakon kononger hafua oss vnt».». Det er åpenbart at her vises det direkte til landsloven – kong Magnus, og trolig til den nokså omfattende rettarbotaktiviteten til kong Håkon 5.³⁰ Begge omtales som hellige. Og rett nok var det en begynnende prosess for å kanonisere Håkon på begynnelsen av 1500-tallet, som kan reflektere også folkelige oppfatninger, men det meste er uvisst om dette – og i enda større grad når det gjelder en eventuell helgenkult rundt kong Magnus.³¹

Man kunne kanskje vente at hellighet og helgenbeskyttelse av loven skulle tillegges St. Olav. Begrepet St. Olavs lov har blitt hengt på allmuens henvisning til gammel lov som et generelt fenomen i middelalderen og inn i tidlig nytid. Nærmere undersøkelser viser imidlertid at dette er en oppfatning som må modifiseres.³² St. Olavs lov er et begrep som brukes i det vi kan kalle politisk retorikk fra 1400-tallet

²⁸ DN II: 680, 681, 683

²⁹ Bercé1987: 24-33

³⁰ Alternativt kan det dreie seg om Håkon Håkonssons rettarbøter. Se Horn 2024

³¹ Storm 1877

³² Njåstad, Opsahl og Sunde 2023: 348-351

av, men det brukes i stor grad i rikspolitiske sammenhenger, og det brukes i stor grad av de politiske elitene, gjerne i forsøk på å mobilisere bredere lag for en bestemt politisk kurs. Erik Opsahl har pekt på parallellen til bruken av St. Erik i politisk retorikk i Sverige i samme periode, altså en form for rikspolitisk symbol i unionspolitiske brytningstider.³³ Vi må ta et forbehold her for hvordan dette eventuelt utviklet seg utover 1600-tallet. Men at det skulle være en oppblomstring av referanser til St. Olavs lov i det etterreformatoriske og dels luthersk-ortodokse Norge virker mindre sannsynlig, selv om vi kan finne referanser til St. Olav i forskjellige sammenhenger.

Dette betyr ikke at St. Olav er fraværende i allmuens forskjellige klageskriv. Det hilses gjerne med Gud og St. Olav.³⁴ Men loven står støtt som en egen verdi – av og til omtalt som lovboka konkret, som da bøndene i Jemtland krever at lagmannen skal stille opp med lovboka for å lese opp grensemerkene i en strid med Herjedalingene om utmarksressurser.³⁵ Dette peker på noe Jørn Øyrehaugen Sunde har framholdt: Antallet bevarte eksemplarer av Landslova, hele eller fragmenter tyder på en voldsom utbredelse av boka.³⁶ Den har vært et bruksdokument. Etter at loven ble systematisert, redigert og trykt i 1604, kjent under navnet Kristian 4s norske lov, kunne det også bli henvist til Norges trykte lov.³⁷

Et annet retorisk grep er fattigdom. I klagemålet fra Tunsberg len omtaler allmuen seg to ganger som fattig. Dette er noe som går igjen gjennom hele senmiddelalderen og inn i tidlig nytid. Men det er forskjeller i bruken av begrepet. Tunsberg-bøndene omtaler seg som fattige to ganger, og da ikke som et argument, men som et adjektiv hengt på rent beskrivende; «meer fatike almuger».

Brevet er undertegnet og beseglet av tolv menn. Hvem disse var er usikkert – felles patronymikon for to personer (Audgrim Ormsson og Niklas Ormsson) kan være en indikasjon på at de har vært brødre, og Tjostolf Asulfsson og Niklas Tjostolfsson kan ha vært far og sønn, men dette blir bare gjetninger. At de har hatt personlige segl tyder imidlertid på at de har hatt en viss sosial og økonomisk status. Dette er det vanlige ved klagemål; at det undertegnes og besegles av en gruppe menn på vegne av fellesskapet. I noen tilfeller kan vi se at felles kommunitetsegel benyttes for å besegle klagemål – det er spesielt Jemtland og Orknøyene som utmerker seg i så måte.³⁸ Også andre områder har hatt kommunitetssegel – vi kjenner dem fra

³³ Ibid: 352-357

³⁴ Ibid: 351-352

³⁵ DN III: 929

³⁶ Sunde 2023: 239241

³⁷ NHD 2. Rekke bd. V: 228

³⁸ Njåstad 2023: 198

Ragunda, Overhalla, Gauldalen og Stjørdalen.³⁹ I tillegg har lagtingsseglene for i hvert fall Gulating og Frostating vært brukt som rene komunitetssegl. Her har de imidlertid ikke blitt brukt til å besegle klagemål på vegne av allmuen. Hvorfor disse seglene har blitt brukt slik i Jemtland og Orknøyene er et åpent spørsmål, men det kan ha med disse områdenes noe løsere forbindelse med det norske riket å gjøre, og dermed en mulig svakere kontroll fra kongemaktens representanters side over seglet. I Jemtland finner vi for eksempel en konflikt rundt bruken av komunitetsseglet på 1340-tallet, der seglet har blitt brukt nettopp i en klage mot kongens ombudsmann.⁴⁰

Eksempel: Gudbrandsdalen 1497

I 1497 klaget allmuen i søndreluten av Gudbrandsdalen over fogdene.⁴¹ Brevet er stilet til «Varom verdeligom Herre og Høxtom Hans meth Gudz nad Noriges Sueriges och Danmarkz Konwnge». Foranledningen er at allmuen har hørt at kongen vil komme til riket og undersøke hvordan lensherrer og deres fogder overholder lov og rett. Dette har allmuen innspill til. De peker på at noen av fogdene slottsfogden (dvs. lensherren) sender dem er utenlandske menn som «kwunne føgenth merke vtaff war lagh och sumlega wite inteth», altså at de ikke kjente loven. Spesielt understrekes det også at de har blitt avkrevd gjesting og «passekosth». De ber om at kongen sender «nagon danneman hiith i landet» for å rydde opp i dette på kongens vegne. Argumentasjonen som brukes i dette brevet er så å si utelukkende knyttet til loven. Den typen økonomisk argumentasjon som peker på felles interesser mellom konge og undersätter som vi så i eksempelet fra 1424 finner vi derimot ikke.

Vi finner også elementer av en retorikk knyttet til fattigdom. De framholder at det er mange, både menn og kvinner, som kunne tenke seg å reise til kongen for å legge fram sine klager, men at de er for fattige eller syke til å foreta reisen. Dette er årsaken til at de ønsker at kongen sender en «dannemand» som kan skipe rett og ta opp klagemål. Et slikt ønske var heller ikke urealistisk. I sin store rettarbot fra 1308 hadde kong Håkon 5. slått fast at det skulle sendes ut to forstandige menn fra kongsgården hver tolvte måned til de deler av landet kongen ikke selv besøkte.⁴² Disse hadde kontrollfunksjon ovenfor kongens lokale representanter. Vi finner eksempler på at denne ordningen fungerte i hvert fall på 1300-tallet.⁴³

³⁹ Ragunda: DN XVIII: 18. Ellers: DN I: 290. Se også Trætteberg 1982

⁴⁰ DN XVI: 60. Njåstad 2003: 161-171, 200-201

⁴¹ DN XXI: 674

⁴² NgL 1. Række bd. III: 75

⁴³ DN II:100, DN III: 266

Som i eksempelet fra 1424 finner vi også at brevet fra Gudbrandsdalen i 1497 var beseglet av en gruppe lokale menn. Som i 1424 kan vi også lure på om patronymikon kan indikere slektskap mellom noen av dem - Bjørn Bjørnsson kan ha vært far til Håkon Bjørnsson, men dette blir igjen kun en hypotese.

Eksempel: Nedenes 1585

I 1585 starter bøndene i Nedenes et klagemål over lensherren sin på følgende måte: «Erlige oc welbyrdige høgwiisse gunstige goude herer wij armme elenndige wndersotthe priiße thenndt høige guddommelig maiesett y himmelenn, som lader sollenn skinne offuer storm och wede, och haffuer opuagtt thenndt stormectiste kon: maiestett woris aller naadigste herre oß arme forlatne stackarle thill trøst wdj woris nødt att besøge, och kunde worris gunstigste herre wnnderdanist icke forholde thenndt store drefflige nødt oß offuer Erick Munck thill klagemaall høgeligenn fororsage».⁴⁴ Det dreier seg altså om klager over lensherren Erik Munk, stilet til en Herredagskommisjon på reise til Norge. Hilsningen må kunne kalles både blomstrende og underdanig.

Videre i samme klagemål omtaler allmuen seg som «vi arme fattige fortrenge og fordervelige stakkarer» og herredagens medlemmer som «de gode salige herrer av mildelig øvrighet». Nå er jo dette retorikk, og gjenspeiler både tidas omgangsformer og kan hende også skriverens personlige stil. Hvem som har ført klagen i pennen vet vi ikke. Men stilen gjenspeiler nok også en endring i hva som regnes som effektiv kommunikasjon sammenlignet med eksempelet fra 1424, og det gjenspeiler maktforhold. Klagen over lensherren var ellers alvorlige nok. Blant sakene som pekes på er lensherrens manglende respekt for rettsstellet noe av det viktigste. Det fortelles at ingen tør å stille som vitner til fordel for de som blir anklaget av lensherren for forskjellige saksforhold – de frykter lensherrens trusler. Likedan er det sånn at når det skal oppnevnes mededsmenn for å sverge døl så oppnevner lensherren menn som er lojale til ham, og kan slik manipulere edsavleggelsene. Folk som er dømt til døden blir sittende fengslet i lang tid, med lokalsamfunnets medlemmer som voktere på egen bekostning, klages det også over. Alvorlig er det også at lensherren nekter presene å utføre skriveoppgaver for bøndene, slik at de for eksempel ikke kan få skrevet sine skussmål.

Ellers går klagemålene mye på økonomiske forhold – gamle rettigheter blir ikke respektert. Det gjelder havnekjøp, altså småhandel med ankomne skip. Her kjøper lensherren og fogden opp alt de kan, og tar seg selv en profitte på videresalg.

⁴⁴ NHD Tillegg til 1. – 4. rekke bd 1: 30

Klagemålets avslutning er ikke mindre blomstrende og underdanig enn innledningen. Ikke minst understrekes alluens fatigdom og rådløshet: Erik Munk har «giort oþ fatthige menndt woris arme sorgefulde och bedrøffuede quinnnder och børnn thill alldt skade och forderffue, mens mottakeren omtales som «thenndt allmectiste Gudt woris aller naadisgste herre och konning och eddell och welbyrdiig gunstige goudde herre woris retthe pathronn thillbørllig øffrighedt och alle fatihige elenndige, sorgesfulld och bedrøffuede hiertehenns faderløþis fader».

Interessant nok er klagemålet ikke beseglet eller underskrevet av enkeltpersoner. Det er i stedet signert «Arme troplictige willige unnder threnngde bønnder och meening allmue y Nedeneþ lenn». Nå er det bevarte eksemplaret av klagemålet trolig en avskrift, slik at konkret besegling uansett ville vært borte, men heller ikke en skriftlig antydning om at segl har hengt under finnes. Dette kan peke i retning av at når konfliktnivået var høyt nok og motstanderen mektig og hensynsløs nok, så ble behovet for å klage kollektivt og anonymt viktig. Et eksempel fra 1490-tallet peker i samme retning. Da bøndene i Nes og Ullenshov i 1497 tok på seg ansvaret for drapet på fogden Lasse Skjold avviste lensherre Knut Alvsson brevet med begrunnelsen at brevet ikke var beseglet, og bare undertegnet av én person.⁴⁵ Det er ikke vanskelig å forestille seg at bøndene har hatt betenkeligheter med å stikke hodet fram ved å undertegne eller besegle et slik brev.

En liten oppsummering: Loven er også her en viktig del av det retoriske og argumentmessige arsenalet. De får ikke nyte Norges lov og rett, de gamle rettarbøter blir ikke fulgt. Og ikke minst: Kongebrev og nye forordninger blir ikke lest opp, men holdes skjult av lensherren -og dette er til skade både for dem og for kongen. Vi kjenner igjen en argumentasjon som understreker interessefelleskapet mellom konge og undersåtter.

Eksempel: Ringsaker og Nes til Fredrik 3.s hylling 1648

Stendermøtene som ble innkalt med uregelmessige mellomrom, men relativt hyppig fra 1630 fungerte i liten grad som et forum hvor bondesamfunnet kunne fremme sine klager. I stor grad var disse forsamlingene forum hvor den norske adelen, og dels geistligheten og byene kunne forhandle om forskjellige krav fra kongemakten. Disse var gjerne knyttet til krisesituasjoner som krig eller krigsfare. I enkelte tilfeller kunne likevel lokalsamfunnenes klager påvirke forhandlingene. I 1646 har for eksempel tydeligvis omfattende klager direkte til kongemakten om uforholdsmessig stor belastning med skyss ført til at adelens skyssprivilegier ble et viktig tema på

⁴⁵ DN II: 996

stendermøtet dette året.⁴⁶ Resultatet var at disse ble redusert. Samme år ble en klage fra bøndene i Tunsberg len behandlet som en del av sakene ved stendermøtet.⁴⁷ I 1626 viderebrakte lensherren i Finnmark, John Cunningham, et klagemål fra allmuen der til stendermøtet.⁴⁸

Hyllingen av Fredrik 3. som tronfølger i 1648 var imidlertid en større begivenhet, der alle rikets stender var representert, og der lokalsamfunnene hadde hatt anledning til å framføre sine klagemål i forkant. Fra Akershus kom det inn en rekke av disse. Dette var på et tidspunkt der disse skulle føres i pennen av sorenskriveren, slik at det i stor grad kan være et tilslørende element i de bevarte klagenene. Klagemålet fra Ringsaker og Nes sogn er imidlertid interessant, fordi som allmuens representanter skriver: «vi fattige alfmue af begge sogner hafver været begierende, at voris sorenskrifver dette i penden ville forfatte, hvilcket han icke efter voris begiering ville efterkomme. Derfor nødis vi eders maytz. fattige undersatter dette voris klagemaal self enfoldigen at laade andrage».⁴⁹ Dermed kan vi tro at dette klagemålet ligger tekstlig nær opp til det allmuen i de to sognene har ment har vært formålstjenlig retorikk og argumentasjon.

Innledning og avslutning av klagemålet spiller på kjente størrelser – undersåttene er fattige og lydige, og ber underdanigst om den fyrstelige nåde. Klagemålets 13 punkter er holdt i en relativt nøktern tone, og i likhet med de tidligere eksemplene vi har sett på er lov og sedvane sentrale element. Når det gjelder landskyld ber de for eksempel om at den skal betales «effter jordebogens indhold, og vi den motte yde og lefvere til neste kjøbsted efer Norgis Loug».⁵⁰ Loven blir også brukt som argument når det gjaldt tredjeårstake, jordbesiktigelse i forbindelse med vurdering av skatt- eller landskyldnivå, og ikke minst at «Fogdens thiener tager fra os fattige folck uden loug och dom, och til med slaaer fogden och ans tiener voris helse fra os, som ved mange er skeed».⁵¹ De viser også til bestemmelser ved sist herredag om skattereduksjon som ikke har blitt fulgt opp. Avslutningsvis blir det underdanige aspektet av teksten forsterket igjen, i det de underkaster seg majestetens milde miskunn, og ønsker inderlig og hjertelig kongen «tiemelig och ævig fred ved Jefum Christum».

Et interessant trekk ved dette klagemålet, sammenlignet med andre fra samme anledning, er at loven er mer konkret til stede i teksten, mens sedvane er brukt bare

⁴⁶ Worseth 2023: 239-262

⁴⁷ Aktstykker bd. 1: 403-404

⁴⁸ Aktstykker bd. 1: 211-212

⁴⁹ Aktstykker bd. 2: 191

⁵⁰ Aktstykker bd. 2: 188

⁵¹ Aktstykker bd. 2: 189

i ett av punktene. I de fleste av klagemålene ved samme anledning er forholdet omvendt: Uttrykk som «tilforn hafver veret»⁵², «af gammilt»⁵³ eller «som af arrildz tiidt vehret hafver»⁵⁴ er vanlige, mens loven i liten grad nevnes. Som en hypotese kan man tenke at den mer ufiltrerte teksten dette klagemålet representerer gir et klarere bilde av allmuens retoriske verktøykasse enn de som var ført i pennen av sorenskriveren på vegne av allmuen.

Allmuen var i dette tilfellet representert av 24 menn, 12 fra hvert sogn. De omtaler seg som edsvorne lagrettemenn, og de henger alle sine segl under brevet. Antallet er større enn på de andre klagemålene ved hyllingen, men vi finner også som regel en gruppe menn med segl også på disse.

Avsluttende betraktninger

Hvis vi skal trekke fram noen felles elementer når det gjelder retorikk og argumentasjon fra disse eksemplene vil det være naturlig å understreke den rollen loven spiller. I alle fem tilfeller er loven det klart viktigste argumentet. Henvisningen kan være ganske konkret, som i den direkte henvisningen til Magnus' lov og Håkons rett-
arbøter i 1424, eller mer generelt Norgis Loug» i 1648. I en litt utvidet forstand blir gammel rettsstilstand påkalt når det ble pekt på gammel skikk, sedvane og lignende, men det er et poeng at selve begrepet «lov» eller «rettarbot» står sentralt. Skillet er påtakelig i supplikkmaterialer fra kongehyllingen i 1648, der loven er et sentralt begrep i den ene supplikken som beviselig er ført i pennen av allmuen selv, mens de sorenskriverproduserte supplikkene er langt mer diffuse i begrepsbruken.

Felles for klagemålene er også at avsenderne betegner seg selv som fattige. Her er det imidlertid variasjoner. Fattigdomspoengget kan være rent formularmessig, som i 1424, til å være en aktiv del av argumentasjonen som i 1580. Det ser ut til å være en bevegelse fra at fattigdom er en generell egenskap ved klagerne til å bli en årsak for klagemålet, eller også et hinder for å kunne føre klagemålet fram, som i 1497. Om dette er et grep for å framkalle miskunn og nåde hos mottakeren er uvisst, men kombinasjonen av underdanighet og fremhevelse av fattigdom og ydmykhet som klagemålet fra 1580 framviser peker på en endring der dette elementet blir viktigere. Denne endringen finner vi både i argumentasjonen underveis og i klagenes innledninger og avslutning. Noe av det samme finner vi generelt i klagematerialet fra 1648, der det relativt hyppig blir vist til fattigdom. Men her igjen skiller klagemålet fra

⁵² Aktstykker bd. 2: 137

⁵³ Aktstykker bd. 2: 139

⁵⁴ Aktstykker bd. 2: 142

Ringsaker og Ness seg ut, ved at dette aspektet er mere neddempet her enn i et flertall av de andre klagemålene.

Et felles trekk er også at klagemålene som regel er undertegnet og/eller beseglet av allmuen. Besegling indikerer en viss sosial status, det samme gjør for eksempel lagrettemannstatusen underskriverne i Ringsaker og Ness påberoper seg. Dette behøver ikke å bety at klagemålene i ett og alt er formulert eller ført i pennen av disse, men kan peke mot en gruppe som har hatt tilgang til skriftkompetanse og hatt en forståelse av effektiv retorikk.

Det lille utvalget av klagemål som her er undersøkt peker mot noen felles trekk over tid, og noen endringer. Hvis vi setter observasjonene i sammenheng med de generelle trekkene ved den europeiske klagemålspraksisen som ble kort skissert innledningsvis er det et par fenomen som skiller seg ut. Retorikken er utpreget lovbasert, og har klare elementer av krav om at lov og rett skal følges av både øvrighetens representanter og av allmuen selv. De har de trekkene som kjennetegner kommunikasjon med stenderforsamlinger, ikke den direkte kommunikasjonen med fyrstemakten, slik Andreas Würbler peker på. Dette kan synes paradoksalt, men blir mindre så med tanke på den beskjedne rollen stenderforsamlinger spiller i det norske politiske systemet i senmiddelalderen. Riksrådet kunne her være noe av et unntak. Herredagene fra andre halvdel av 1500-tallet og stenderforsamlingene spesielt fra 1630-tallet av hadde enkelte likhetstrekk med stenderforsamlinger ellers på kontinentet, men forskjellene er også store. Herredagene hadde et temmelig bredt funksjonsområde, der rollen som øverste rettsinstans og adelens egne rettsforum var framtrædende. De var heller ikke regelmessige samlinger i prinsippet, men mer ad hoc-pregede innkalte forsamlinger, som riktignok kunne opptre relativt hyppig i perioder. Tidvis kunne initiativ fra lokalsamfunn rundt om i riket være viktig i grunnlag for sammenkallingen og «dagsorden». Spesielt gjelder dette kanskje herredagene i 1597, 1613 og 1631.⁵⁵ Når det gjelder stenderforsamlingene var bonderepresentasjonen her stort sett ytterst marginal, med unntak av kongehyllingen i 1648. De har derfor i liten grad vært et forum der klagemål har blitt framført og behandlet. Men vi kan i både herredagsmaterialet og klagen som ble behandlet på stenderforsamlingene at det er en økende grad av underdanighet og bønn om gunst, fenomener som kanskje kan knyttes til at det er en stadig sterkere og mer sentralisert kongemakt vi ser i aksjon fra andre halvdel av 1500-tallet. Her kan vi i så fall se en parallell til en mer generell europeisk utvikling skissert innledningsvis.

Det kan avslutningsvis være grunn til å stille spørsmålet om den særnorske varianten av den europeiske klagemålspraksisen i senmiddelalderen i tillegg til

⁵⁵ Bjørnstad 2025

mangelen på representative forsamlinger, kan forklares i en politisk kommunikasjonskultur med det felles lovverket som en viktig bærebjelke.

English summary

The article's topic is rhetoric and argumentation in peasants' petitions in Norway from the 15th to the 17th century. Four petitionss from the period 1424 to 1648 are analyzed. Initially, the article accounts for petitions as a collective political strategy from local communities in Europe, with an emphasis on the late Middle Ages. The framework within which these petitions were addressed was usually various types of estates assemblies, where petitions often had a demanding rhetoric, directed at representatives of the political community. This contrasts with complaints and petitions addressed directly to the rulers, where a more submissive and pleading form was more dominant, and where individual appeals were more common. In a Norwegian context, Magnus the Lawmender's national law of 1274 provides a framework for complaints in the form of an indirectly formulated right to elevate conflicts, even involving the authorities, from the local community to a higher authority. In Christian IV's Norwegian law of 1604, this indirect right is removed, probably due to legal reforms, as the judicial reforms of the 1590s secured the principle of appeal. Further legislation throughout the 1600s, however, further restricted the institution of complaints, among other things by giving the district judge exclusive rights to submit complaints on behalf of the local communities.

The examples in the article range from a complaint in Tunsberg County from 1424 to petitions submitted from Akershus County for the coronation in 1648. The complaint from Tunsberg concerned the conduct of the bailiff. The common people point out a shared interest between the king and themselves, since the bailiff's conduct is detrimental to both parties. At the core of the argumentation are references to law and justice. A rhetorical device used is to portray themselves as poor. The same is true of a complaint from Gudbrandsdalen in 1497. In this case as well, the bailiff's illegal conduct is the issue, and the common people ask the king, in accordance with a legal amendment from 1308, to send envoys who can investigate the situation. They justify this by stating that they are too many and too poor to seek out the king themselves. A hundred years later, the farmers in Nedenes submitted a complaint against their bailiff. The reasons for the complaints are of the same nature as the ones mentioned above, and the argumentation based on the law is likewise. But the subservience and a very flourishing language are notable compared to the two previous examples. The last text to be analyzed is a petition from Ringsaker and Nes in connection with the homage to Frederick III in 1648. Unlike the other petitions on

that occasion, this one was written by representatives of the common people themselves, not the district judge. It stands out from the others through more specific references to the law, as opposed to more general references to custom and long-standing tradition. The examples in the article are meant as illustrative examples that can suggest continuity and changes in complaint rhetoric and argumentation. An obvious continuity is the matters complained about – which largely involve the conduct of the king's representatives. Another obvious continuity is that the law is used as an argument, but here we see that the district magistrate's role in the writing process from the first half of the 17th century seems to weaken this element. Rhetorically, the complainants consistently portray themselves as poor, but the emphasis on this seems to change somewhat, showing a greater degree of self-pity and subservience over time.

Bibliografi

KILDER

AKTSTYKKER: Aktstykker til de norske stændermøders historie bd 1-2 (utg. Oscar Albert Johnsen), Oslo 1929-1974.

DN: *Diplomatarium Norvegicum* I-XXIII.

FTL: *Frostatingslova*, omsett av Jan Ragnar Hagland og Jørn Sandnes, Det Norske Samlaget 1994.

MLL: *Magnus Lagabøtes Landslov*, oversettelse ved Jo Rune Ugulen Kristiansen, Nasjonalbiblioteket 2024.

NgL: *Norges gamle Love* 1. Række bd. III, Christiania 1849.

NHD: Norske Herredags-dombøger 1.-4. Række, Christiania/Kristiania/Oslo 1893-1959.

NHD Tillegg: Tillegg til Norske Herredagsdombøker, Oslo 1966.

NRR: *Norske Rigs-registranter* VII. Chrstiania 1880.

SOGA OM HÅKON HÅKONSSON, omsett av Kr. Audne, 2. utgåva ved Knut Helle, Oslo 1963, Det Norske Samlaget.

LITTERATUR

BEDOS-REZAK, Brigitte Miriam. «The Efficacy of Signs and the Matter of Authenticity in Canon Law (800-1250)». I Christoph Dartman, Thomas Scharf & Christoph Friedrich Weber (red.), *Zwischen Pragmatik und Performanz. Dimensionen mittelalterlicher Schriftkultur*, Brepols: 199-236.

- BERCÉ, Yves-Marie. 1987. *Revolt and revolution in early modern Europe. An essay on the history of political violence*, Manchester University Press.
- BJØRKVIK, Halvard. 1982. 'Fodring (hestelaup)'. I *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* bd. 4 spalte 453-455.
- BJØRNSTAD, Ingrid. 2025. «... wy wnnnderdannigeste begierrenndis ...» En undersøkelse av språklige virkemidler og argumentasjon brukt i klagemål til Herredagen i 1597, 1613 og 1631, Masteroppgave NTNU.
- BLICKLE, Renate. 1998. «Laufen gen Hof. Die Beschwerden der Untertanen und die Entstehung des Hofrats in Bayern. Ein Beitrag zu den Varianten rechtlicher Verfahren im späten Mittelalter und in den frühen Neuzeit». I Peter Blickle, *Gemeinde und Staat im alten Europa*. Historische Zeitschrift Beiheft 15: 241-166.
- FUHRMANN, Rosi, KÜMIN, Beat & WÜRLER, Andreas. 1998. «Supplierende Gemeinden. Aspekte einer vergleichenden Quellenbetrachtung». I Peter Blickle (red.), *Gemeinde und Staat im alten Europa*. Historische Zeitschrift Beiheft 15: 267-323.
- GIANCARLO, Matthew. 2007. *Parliament and Literature in Late Medieval England*, Cambridge University Press.
- HOLENSTEIN, Andre. 2003. «Klagen, anzeigen und supplizieren. Kommunikative Praktiken und Konfliktlösungsverfahren in der Markgrafschaft Baden im 18. Jahrhundert». I Magnus Eriksson & Barbara Krug-Richter (red.), *Streitkulturen. Gewalt, Konflikt und Kommunikation in der ländlichen Gesellschaft (16. – 19. Jahrhundert)* Böhlau Verlag 2003: 335-369.
- HORN, Anna Catharina. 2024. «Sluttretterbøtene til kong Håkon og kong Magnus». I Jørn Øyrehagen Sunde (red.), *Landslova. Kommentarutgåve*. Fagbokforlaget: 403-412.
- HUNZIKER, Sibylle. 1998. «Die ländliche Gemeinde in der juristischen Literatur 1300-1800». I Peter Blickle (red.), *Gemeinde und Staat im alten Europa*. Historische Zeitschrift Beiheft 15: 397-468.
- IMSEN, Steinar. 1997. «Oslofjordbygdene som politisk og sosialt stormsentrum under Erik av Pommern». I *Vestfoldminne 1997*. Vestfold Historielag og Tønsberg bibliotek: 60-74.
- JOHANNESSEN, Ole-Jørgen. 1982. «Våpensyn». I *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bd. 20 spalte 285-288.
- JOHNSON, Oscar Albert. 1907. *De norske Stænder. Bidrag til Oplysning om Folkets Deltagelse i Statsanliggender fra Reformationen til Enevælden (1537-1661)*, Christiania: Videnskabs-selskabets skrifter. II. Hist.-Filos. klasse 1906. No. 5.

- NJÅSTAD, Magne. 2003. *Grenser for makt. Konflikter og konfliktløsning mellom lokalsamfunn og øvrighet ca. 1300-1540*, NTNU.
- . 2023. «Å få sin rett – og retten til å klage». I Else Mundal, Erik Opsahl, Jørn Øyrehagen Sunde og Miriam Tveit (red.), *Landslova av 1274. Rett, politikk og samfunn i norsk mellomalder*: 191-216. Dreyers Forlag.
- NJÅSTAD, Magne, OPSAHL, Erik og SUNDE, Jørn Øyrehagen. 2022. «St. Olavs lov som rettslig realitet og politisk idé i utviklingen av en norsk sentralmakt». I *Historisk tidsskrift* bd. 101: 342-362.
- ORNING, Hans Jacob. 2025. *Myten om den gode kongen*, Dreyer Forlag.
- REYNOLDS, Susan. 1997. *Kingdoms and communities in Western Europa 900-1300*, Clarendon Press.
- STORM, Gustav. 1877. «Den hellige Kong Haakon og Visen om hans Død». I *Historisk Tidsskrift* 1. Række Fjerde Bind: 464-477.
- SUNDE, Jørn Øyrehagen. 2023. *Kongen, lova og landet*, J.M. Stenersens forlag.
- SUPPHELLEN, Steinar. 1978. «Supplikken som institusjon i norsk historie. Framvokster og bruk særleg først på 1700-talet». I *Historisk tidsskrift* 57. band: 152-185.
- TRÆTTEBERG, Hallvard. 1982. «Häradssigill». I *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* bd. 7 spalte 257.
- WORSETH, Kristine. «Politisk umyndiggjort»? *Den norske adelens privilegieforhandlinger og politiske krav i perioden 1596-1661*. NTNU.
- WÜGLER, Andreas. 2001. «Voices from among the 'silent masse': Humble petitions and social conflicts in early modern central Erupe», *International Review of Social History*: 2001: 11-34.

Magne Njåstad, professor i historie ved Institutt for historiske fag, NTNU. E-post: magne.njaastad@ntnu.no